

NEVEN BUDAK

SERVI RANOG SREDNJEG VIJEKA U HRVATSKOJ I DALMACIJI

UDK 949.713:323.34
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Mr Neven Budak
Y — 41000 Zagreb
Filozofski fakultet

Malo je koja kategorija srednjovjekovnog društva izazvala u našoj historiji toliko zanimanja kao servi i ancile, pogotovu oni koji se javljaju u dokumentima ranog srednjeg vijeka. Usprkos velikom broju objavljenih radova, od kojih su se prvi pojavili još sredinom prošloga stoljeća, ni danas ne možemo sa sigurnošću reći što su zapravo bili ti rano-srednjovjekovni servi, odnosno kakav im je bio položaj.¹ Tome je uzrok nadalje oskudnost izvorne građe, pri čemu je dodatnu zapreku postavila Nada Klaić svojom analizom diplomatske građe iz vremena narodne dinastije, osporivši njezinu autentičnost i tako dovela u sumnju gotovo sve podatke o servima kojima danas raspolažemo.²

U navedenom pregledu literature i izvora zadržao sam se samo kraće na pojedinim priložima, te bih ovdje htio ponovo naglasiti dva izuzetno značajna rada M. Barade i B. Grafenauera.³ Barada je prvi sustavnije

¹ N. Budak, Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 17, Zagreb 1984. Sastavljajući taj pregled zbog previda sam izostavio rad M. M. Freidenberga, O mnogoznačnosti ponijatija »servus« u u Dalmatinskoj Horvatii X—XI vv., *Učenie zapiski Velikolukskogo gosudarstvenog instituta*, 20/1962. Autor među ostalim ističe da se ropstvo kao prevladavajuća forma širi iz gradova koji su sačuvali antičku tradiciju. Mišljenja je da su one osobe koje su postale robovi bez imovine zapošljavane kao kućna posluga, dok su seljaci ostajali na svojim imanjima. Servi koji su ostali na zemlji s vremenom su se pretvorili u zavisne seljake, dok su oni u gradovima oslobođani.

² N. Klaić, Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara, *Historijski zbornik*, XVIII, 1965. i XIX—XX, 1966—67. Rezultatima njezine diplomatske analize teško bi se moglo naći ozbiljnijih prigovora, ali je pitanje njihove temeljite sadržajne analize do danas ostalo otvoreno. Premda su isprave do nas došle uglavnom u obliku diplomatskih, dakle formalnih falsifikata, to samo po sebi ne umanjuje vrijednost njihova sadržaja. Tako dugo dok se argumentima iz sadržaja samih dokumenata ne ospori njihova autentičnost, ostavljeno je svakom historičaru da se prema vlastitoj procjeni koristi podacima koje isprave donose. Smatram, osim u ponekom rijetkom izuzetku, da podaci o servima u gotovo svim ispravama odgovaraju istini, ili da su barem upotrebljivi kao odraz mogućeg/stvarnog stanja. Vidi i Budak, n. dj., 30—31.

³ M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb 1957; B. Grafenauer, Zgodnjefeudalna družbena struktura jugoslavanskih narodov in njen postanek, *Zgodovinski časopis*, XIV, 1960.

izložio i argumentirao tezu o pretvorbi ropstva u kmetstvo služeći se, osim ostalog, Novigradskim zbornikom i Poljičkim statutom. Po njegovu mišljenju servi su, odnosno robovi, bili radna snaga na imanjima hrvatskih vladara od 7. do 12. stoljeća, a onda su ih od 12. st. zamijenili kmetovi (54). Međutim, već od 11. st. robovi su bili gospodarski izjednačeni s kmetovima, jer su obrađivali zasebne zemljišne čestice koje je Barada nazvao robovskim zemljišnim jedinicama (42). Pravne su se razlike zadržale i dalje, pa su servi ostali *res* svojih gospodara, za razliku od kmetova koji su bili osobno slobodni (54). Kao primjere takvih zemljišnih jedinica naveo je Nova Sela i Butinu Vas iz darovnice bana Stjepana (1042. g.), a koje je obrađivalo više *familia glebae adscriptae*. Barada je svakako u pravu kada ističe vezu između robovskih i kmetovskih odnosa u članu 89a Poljičkog statuta, u kojem se nalaze da kmetić koji želi otići od gospodina nužno mora svu imovinu koju je pod njim stekao, pa čak i baštiniu od drugoga, ponuditi gospodaru. Ovaj je pak imao pravo uzeti sve ili samo dio koji bi mu odgovarao (55). U toj bi se odredbi nazirala starija tradicija po kojoj je kmet, odnosno serv (rob), bio u vrijeme službe *incapax iuris acquirendi*, dakle u nemogućnosti da stječe imovinu. Ona imovina kojom je raspolagao tvorila je njegov *peculium* koji je bio vlasništvo gospodara. U tekstu Poljičkog statuta kaže se da gospodar »oslobađa« imovinu kmeta, pa Barada s pravom i ovdje vidi prežitak robovskih odnosa (56).

Kao razliku između robova i kmetova, Barada je istakao vezanost uz zemlju. Robovi su, naime, bili vezani uz zemlju, *glebae adscripti*, dok su kmetovi bili potpuno slobodni. No, u jednom od niza svojih članaka posvećenih problemu serva, M. Bloch je dokazao da se o vezanju serva uz zemlju, makar u Francuskoj, ne može govoriti sve do kraja razvijenog srednjeg vijeka, a da je i sam termin *glebae adscriptus* nastao tek u 18. st.⁴ Vidjet ćemo, mogu li naši oskudni izvori potvrditi takvo stanje i u nas.

Rezultate, dakle, do kojih je Barada došao, a koje i danas možemo smatrati valjanima, treba tražiti u njegovu tumačenju pretvorbe serva od robova sličnih antičkima u kmetove.

Njegove pak tvrdnje o pretežnoj upotrebi radne snage serva na vladarskim imanjima ne mogu se ničime dokazati, iako nisu sasvim nevjerojatne s obzirom na način nastajanja pridvornog vlastelinstva kakvog možemo pratiti u 11. st. na primjeru supetarskog samostana.

B. Grafenauer dao je do sada najcjelovitiji prikaz servicijalnih odnosa u južnoslavenskim zemljama, uzevši u obzir i rezultate suvremene evropske medievistike. U osnovi se složio s Baradom da su servi i ancile 9. st. pravi robovi na pridvornom gospodarstvu, a familia 11. st. podložnici na posebnim zemljišnim česticama (74). Prema Grafenauerovu mišljenju, izraz *servus* označava u Hrvatskoj dvije kategorije: robove koji rade na gospodarovoj zemlji i koje on hrani, i neslobodne kmetove, odnosno poluslobodne kolone, koji obrađuju posebne čestice zemlje te daju dio prihoda gospodaru. Drugi je tip prevladao najkasnije do

⁴ M. Bloch, *Servo della gleba*, u: *La servitù nella società medievale*, Firenze 1975, 265—305.

druge polovice 11. stoljeća, osim u gradovima i njihovoj bližoj okolici, gdje su se održali servi bliži robovima (75). Grafenauer na kraju zaključuje da je o ropstvu u klasičnom smislu, s pravom gospodara na život roba »skoraj nemogoće govoriti«, te da ropstvo izvan dalmatinskih gradova nije u većoj mjeri prelazilo okvire patrijarhalnog tipa. Oko 1100. svuda je završena pretvorba serva u kmetove, gospodarski neovisne i koji daju dio priroda. U hrvatskom jeziku za tu se kategoriju najbolje služiti originalnim izrazima *servus* i *ancila*, jer riječ *rob* podsjeća previše na antičke robove, čiji položaj nije isti kao srednjovjekovnih serva (77).

Grafenauerova je zasluga da je prvi postavio temelje komparativnom proučavanju pojave serva, odnosno robova na čitavom južnoslavenskom području, te da je uočio razliku između antičkih i srednjovjekovnih serva, iako tu tezu nije mogao u dovoljnoj mjeri dokumentirati domaćim materijalima.

*
* *
*

Najstarije vijesti o servima susrećemo u Trpimirovoj darovnici.⁵ Njome Trpimir potvrđuje splitskoj crkvi posjede u Lažanima i Tugarima »*cum servis et ancillis Stepus, Sagoleo, Chortino*«. Daruje joj i crkvu sv. Jurja na Putalju sa svim njenim posjedima, servima i ancilima. Prijepisu isprave dodan je kraći tekst s imenima serva u Mosoru: »*Hec sunt nomina seruorum de Masaro pertinentes eos in sancta matre ecclesie beati Domnii. Scitote nomina eorum. Sunt inprimis: Carento, Postellio, Nasezai, Damaiai, Ybena, Trubuza. Istis cum suas feminas. Ceteri vero septem, quorum nomina sunt: Liutamiro, Strehemilo, Nedamustlo, Tesina, Liuteciai, Ceustizo.*«

Ovaj je dodatak u mnogo čemu zanimljiv i vjerujem da mu se nije posvećivalo dovoljno pažnje prilikom ocjenjivanja autentičnosti same isprave. Da nije pripisan u vrijeme sastavljanja isprave, govori činjenica da se nijedno ime koje se u njemu javlja ne poklapa s imenima trojice serva u tekstu same darovnice. Pa ipak, u njegovu starost ne možemo posumnjati: sva imena koja se u njemu navode narodna su, što znači da pokrštavanje na području Mosora u vrijeme popisivanja ovih serva još nije uzelo maha. Kako su u 11. st. »kršćanska imena već uklopljena u hrvatski antroponimički sistem«,⁶ možemo s velikom vjerojatnošću konstatirati da taj pripis treba datirati ranijim razdobljem.

Moguće je pretpostaviti da su tekstovi Trpimirova darivanja (ali ne u obliku darovnice) i popisa serva u vlasništvu crkve bili zapisani u ovom slijedu u izgubljenom montaneju. Prilikom sastavljanja formalnog falsifikata sastavljač je po smislu povezao oba teksta, ali potonjeg nije znao ili mogao uključiti u tekst novosastavljene darovnice, pa ga je dopisao na kraju. Neki kasniji prepisivači nisu popis serva smatrali dijelom darovnice, pa ga niti ne nalazimo u svim prijepisima.⁷

⁵ Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (dalje: CD), vol. 1, Zagreb, 1967, 4—6.

⁶ V. Novak — P. Skok, Supetarski kartular (dalje: SK), Zagreb 1952, 267.

⁷ CD I, 7, bilj. 100.

Iz načina na koji su servi popisani u darovnici i njezinu pripisu mogli bismo zaključiti da su oni poklanjani zasebno, a ne uz određene zemljišne čestice, te da, prema tome, nisu bili vezani uz zemlju, nego uz osobu vlasnika. To su, dakako, samo nagađanja, ali se ona uklapaju u rezultate do kojih je u navedenom radu došao Bloch za francusko područje.

U prilog tome govori i struktura obitelji serva navedenih u popisu.⁸ Njih šest bilo je oženjeno, dok su ostala sedmorica (zapravo šestorica) bili samci. Da su servi bili trajno vezani uz zemlju, bilo bi gotovo nezamislivo da ih tako malen broj ima obitelj. Stoga se može pretpostaviti da su nabavljani kupnjom ili nekako drugačije i naseljavani na vlastelinstvu pridvornog tipa, odnosno na zemljišnim parcelama uz koje nisu bili osobno vezani.

Osim u Trpimirovoj darovnici, servi se splitske crkve spominju i u Muncimirovoj, jednoj Zvonimirovoj i jednoj Kolomanovoj ispravi.⁹ Dok nam Muncimirova darovnica ne pruža gotovo nikakve nove podatke, dotle Zvonimirova baca više svjetla na položaj serva. Zvonimir potvrđuje:

«... *toto territorio... cum servis et ancillis in eodem territorio positus atque commorantibus presentibus et futuris seu in eodem territorio in posterum residere volentibus, ita tamen quod... dominus archiepiscopus eiusque successores temporaliter et spiritualiter merum dominium (habeant, una cum servis et ancillis — dopunio F. Rački) in ipsa manentibus villa et eorum bonis mobilibus et immobilibus...»*

Iz toga bi slijedilo da su servi, ako je Rački ispravno nadopunio tekst, raspolagali pokretnom i nepokretnom imovinom. Kakvo je bilo njihovo pravo vlasništva, ne znamo sigurno, ali na temelju podataka iz Poljičkog statuta, koje navodi Barada, te prakse posvuda u zapadnoj Evropi, najvjerojatnije je imovina putaljskih serva bila njihov *peculium*, dakle nešto čime su raspolagali, ali što nisu mogli otuđiti i što je bilo vlasništvo njihova gospodara.

Dio odredbe «... *seu in eodem territorio in posterum residere volentibus...»* mogao bi se shvatiti kao potvrda slobode kretanja serva, odnosno njihova nevezivanja za zemlju. Takva bi praksa bila moguća samo ako su se servi mogli vezati uz nekog gospodara na određeno vrijeme, a ne doživotno, za što, međutim, nemamo dokaza. Stoga se ovaj tekst odnosi na one seljake koji su se iz raznih razloga dobrovoljno predavali u serve i naseljavali na gospodarovu zemlju.¹⁰

Podaci su Kolomanove potvrde posjeda splitske crkve, barem što se tiče serva, doista sumnjivi. Koloman navodno potvrđuje selo Sv. Jur-

⁸ Vidi N. Budak, Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 14, 1984.

⁹ CD I, 23—24, 141—142; CD II, 10—11.

¹⁰ Takvu praksu susrećemo ne samo u nas, na imanju supetarskog samostana, nego i drugdje u Evropi, i to upravo u 10. i 11. st. Vidi M. Bloch, *Libertà e servitù nel Medioevo*, u navedenoj zbirci, 176. Na mogućnost vremenskog ograničavanja ropskog položaja ipak upućuje jedan slučaj u Zadru, kada neki Vescen postaje 1190. serv samostana sv. Marije na 7 godina, kako bi se mogao zadužiti za 2 solida, CD II, 249.

ja de Putalo »... cum omnibus hominibus in ea residentibus, seruis et ancillis, et eorum omnibus bonis«, a također i sela »... Syrenine, Gete, Tugari, Asseti, similiter cum seruis et ancillis et eorum posteris«. Očigledno je sastavljač isprave htio naglasiti dvije stvari: da su svi stanovnici Putalja servi, te da je položaj serva u selima na Mosoru nasljedan. Tako izrazito naglašavanje karaktera i nasljednosti položaja podložnih stanovnika u spomenutim selima ne vidimo u ostalim ispravama s tog područja. Dakako, to je samo indicija, a ne i dokaz da je isprava krivotvorena, kako je to tvrdio npr. L. Katić.¹¹ Nastanak ovog falsifikata tumačio je sukobom oko prava na pašu u Sitnome (kraj Srinjina, ali je čitav problem nastanka prijepisa i krivotvorina u kojima se spominju servi uklopio u sukob nadbiskupa sa svojim podložnicima u Putalju i Srinjinama oko njihova pravnog položaja. Sukob je trajao još 1621, kad je nadbiskup tvrdio da su seljaci u oba sela kmetovi, pozivajući se na podatke o servima u Trpimirovoj darovnici i na činjenicu da, za razliku od ostalih podložnika, nisu plaćali desetinu (173). Prihvatimo li u osnovi njegove zaključke, dobili bismo još jedan argument u prilog Baradinoj tvrdnji o pretvorbi serva (robova) u kmetove.

O servima na širem zadarskom području govore dvije darovnice: bana Stjepana i Krešimira IV.¹² Iako je isprava bana i protospatara S. (u prijepisu se nalazi samo ta sigla) do nas došla u iskvarenoj tradiciji, nemamo pravih razloga sumnjati u vjerodostojnost osnovnog sadržaja. Smušeno datiranje može se objasniti krivim prepisivanjem te slabim poznavanjem kronologije i računanja samih sastavljača koji nisu morali uvijek biti izuzetno dobro školovani.¹³ Pa i samog nepoznatog bana možemo lako identificirati kao Stjepana Prasku, koji se u Krešimirovoj darovnici za Diklo spominje kao suvremenik Stjepana I.¹⁴ S druge strane, teško je povjerovati da bi eventualni falsifikator izmišljao titulu protospatara, ako za to ne bi imao neke potvrde. Banov bizantski naslov može se dovesti u vezu s nastojanjima carstva da ojača svoj položaj u Dalmacijama i njihovu zaleđu.¹⁵ Darovnica za Diklo ne govori uzalud o »nobilibus banis«.

Ban ovom darovnicom poklanja samostanu sv. Krševana tri imanja, odnosno pridvorna vlastelinstva. Latinski se takvo imanje naziva *curtis*, a hrvatski »selo« ili »vas«.¹⁶ Da se, međutim, nije radilo o selima u današnjem smislu, nego upravo o imanjima organiziranim oko »dvora«, vidi se iz broja serva i ancila: na jednome je bilo šest muškaraca i četiri žene, na drugome dvanaest osoba, a na trećemu osam. U tekstu se iz-

¹¹ L. Katić, Reambulacija dobara splitskog nadbiskupa 1397. godine, *Staro-hrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 5, 1956, 152.

¹² CD I, 75–76, 104–105.

¹³ M. Bloch, Feudalno društvo, Zagreb 1958, 95–98; J. Le Goff, *Il meraviglioso e il quotidiano nell' Occidente medievale*, Roma–Bari 1983, 202–205. Usp. i moj prikaz potonje knjige u *Radovima Instituta za hrvatsku povijest*, 16, 1983, 253–264.

¹⁴ CD I, 106.

¹⁵ J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957, 98–101.

¹⁶ »*Dedi atque unam curtem, que nominatur vitula, cum ecclesia sancti Petri et cum sex seruos et quatuor ancillas, et alia curte, que uocatur noua sella, cum XII familie, et tercia curte, que dicitur batina ues, cum octo familias...*« (F. Rački, *Documenta*, 46–47).

ričito ne spominju djeca, pa ne znamo jesu li ona uračunata u ovaj zbroj ili ne. Također nije jasno radi li se o obiteljima serva ili pojedincima. Upravo to je, nažalost, presudno u procjenjivanju njihova položaja. Baradina bi se tvrdnja o zemljišnim jedinicama mogla prihvatiti samo u slučaju da su servi živjeli organizirani u obitelji. To isto vrijedi i za njegovu teoriju o gospodarskom izjednačavanju serva (robova) i kmetova. Ukoliko su, međutim, živjeli većinom pojedinačno, tada se može govoriti jedino o pravim robovima na pridvornom gospodarstvu. Do sigurnog odgovora ne možemo doći.

Iz toponima Nova sela, kao i na temelju analogije s nastajanjem nastambi za serve uz supetarski samostan, može se zaključiti da su neka naselja u Hrvatskoj nastajala naseljavanjem serva uz središta vlastelinstva.

Drugi dokument s tog područja je Krešimirova darovnica samostanu sv. Marije za zemlje u Tokinji, kojom kralj daje »*terram in Tochenia, que regalis esse dinoscitur uel regaliū seruorum . . .*«. Zemlja je, dakle, bila kraljeva, ali je bila poznata kao zemlja njegovih serva. Znači li to da su je oni imali kao *peculium*, ili je taj pomoćni toponim imao sasvim praktično značenje? Još jedno pitanje bez odgovora.

Situacija nam je u samome Zadru mnogo jasnija, iako analizu valja temeljiti samo na jednom dokumentu — oporuci priora Andrije.¹⁷ U njoj se spominje čak 29 serva i ancila koje Andrija oslobađa ili oporučuje svojoj djeci, odnosno crkvi sv. Krševana. Neki su od tih serva živjeli u obiteljima, što posredno svjedoči o određenoj starosti servicijalnih odnosa u gradovima, iako bi i bez takvih indicija mogli govoriti o kontinuitetu postojanja ropstva u dalmatinskim gradovima od antike kroz rani srednji vijek.¹⁸

Servi su u gradovima očigledno mogli biti u kolektivnom vlasništvu, jer Andrija ostavlja tri serva svojem sinu, kćeri i njenoj majci, dok nekog Ominika s djecom ostavlja ostaloj svojoj djeci. Takav će princip postojati i kasnije u dalmatinskim gradovima,¹⁹ dok mu na hrvatskom području za sada nema potvrde.

Nijedan se od serva ne spominje kao vlasnik ili korisnik kakvih nekretnina. Naprotiv, Andrija poklanja vinograd Marunu i njegovoj obitelji tek nakon što ga je oslobodio, pa bi se moglo zaključiti da servi u gradovima nisu imali u to vrijeme u okviru svog *peculiuma* mogućnost držanja nekretnina, za razliku od serva izvan gradova.

Povrh toga, u jedinom primjeru kada poklanja i zemlju i ljude, Andrija ih navodi odvojeno, te bi se time mogla potkrijepiti tvrdnja da servi nisu bili vezani uz zemlju, premda su predstavljali inventar koji se s njome poklanjao, jer je zemlja bez obrađivača naravno bila beskorisna:

»*Et in sancto Grisogono dimitto uinea, que de Mezulo, et terre a Duculo que comparauī, et seruū et ancillam et centum capita de pecora et uno panno de sirico et uno sauano . . .*«.

¹⁷ CD I, 26—28.

¹⁸ N. B u d a k, Struktura i uloga.

¹⁹ Isto.

Čitajući taj tekst, ne mogu se oteti dojmu da su servi bili smatrani ne samo nekom nižom kategorijom stanovništva nego da su na izvjestan način bili izjednačivani sa stokom. To potvrđuje i jedna, nešto kasnija darovnica s dubrovačkog područja, kojom sudac Boleslav daruje crkvu sv. Martina u Šumetu benediktincima na Lokrumu:

»*Insuper et ducentos oues et nouem seruos et tria iuga bouum et viginti quatuor vaccas.*«²⁰

Doista, teško bi bilo povjerovati da su se servi samo slučajno našli među ovcama i volovima.

Sudeći prema Andrijinoj oporuci, bogatiji gradski sloj imao je u vlasništvu priličan broj serva koji je bio dijelom zaposlen oko stoke na otocima ili zemlje na ageru, ali je morao nužno obavljati i neke kućne poslove. O tome istina nemamo izravnih podataka, ali bogatstvo zadarskog priora zahtijevalo je i takav oblik pomoći ili, ako hoćemo, reprezentacije. Možda nam sumnjiva oporuka splitskog priora Petra, koja ipak mora imati izvjesnu historijsku jezgru, čuva uspomenu na sjaj ranog patricijata u rečenici »*Et Gadatia, filia mea, simul cum matre sua, aulea ancila mea, fiant libere...*«.²¹ Vjerujemo li tom dijelu oporuke, Petar je svoju palaču nazivao dvorom i držao u njoj barem žensku poslugu s kojom je živio u konkubinatu. Ali i bez tog neprovjeljivog podatka možemo biti prilično sigurni da su servi i ancile činili, barem krajem 11. st., već prilično brojnan dio stanovništva, iako se on kvantitativno ni na koji način ne može odrediti. Zato sinod 1095, potvrđujući slobode zadarske sv. Marije, dijeli gradsko stanovništvo na svećenstvo i narod, velike i male osobe, slobodne i serve.²²

Mišljenje o brojnosti serva u 10 i 11. st., a možda i prije, može se, s jedne strane, opravdati kontinuitetom institucije ropstva u gradovima i, s druge, kvantitativno određenijim podacima 13. stoljeća, u kojem u gradovima nalazimo neslobodnu poslugu ne samo u patricijskim kućama nego i u domovima bogatijih pučana.

Naposljetku valja analizirati i svakako najvažniji izvor o našim rano-srednjovjekovnim servima — Supetarski kartular.²³ Gradnja samostana sv. Petra u Selu započela je, kako je poznato, zahvaljujući zavjetu splitskog građanina Petra Crnog. S obzirom na to da se samostansko gospodarstvo započinjalo osnivati zapravo ni iz čega, morao je Petar kupiti dovoljno zemlje, što je ubrzo učinio, ali je jednako tako trebao osigurati i ljude koji će tu zemlju obrađivati. Seljaci su na tom području u velikoj većini bili slobodni, nevezani uz zemlju, pa je stoga nabavljanje radne snage teklo odvojeno od stjecanja zemljišnog posjeda. Petar je bio prisiljen kupovati ljude koji su življeli na obroncima Mo-

²⁰ CD II, 25, iz 1112. godine.

²¹ CD I, 210.

²² CD I, 204.

²³ V. Novak — P. Skok, n. dj. Htio bih ovom prilikom upozoriti na to da se u Velikoj Britaniji nedavno pojavio engleski prijevod kartulara (preveo S. J. Tester) u publikaciji koja sadržava i zanimljiv članak F. W. Cartera, *Eleventh Century Poljica — An Analysis of its Historical Geography*. Izdavač je Edo Pivčević, a publikacija je objavljena u Bristolu 1984, pod naslovom *The Cartulary of the Benedictine Abbey of St. Peter of Gumay (Croatia) 1080—1187*.

sora, ili su dovođeni od trgovaca — gusara iz Šibenika i Omiša. Pritom je, sudeći po tekstu kartulara, došlo do neke vrste kolonizacije, do duše lokalnog karaktera, ali zato ne manje važne za razvoj agrara na tom području. O tome svjedoči izjava Petra Crnog da je htio »*vicum construere nostris famulis*«. ²⁴ Termin *famuli* valja u ovom slučaju izjednačiti s terminom *servi*, jer nam tekst ne ostavlja drugu mogućnost. Očito je, naime, da Petar gradi selo za serve koje će kasnije kupiti, kako bi ih mogao naseliti na jednom mjestu, a u blizini samostana. Takvom koncentracijom radne snage pospješivala se proizvodnost gospodarstva, ali se vjerojatno i servima mogla pružiti veća sigurnost. Taj drugi faktor sigurno nije bio nevažan, kao što pokazuje sukob između Petra i Ludina, od čijeg je oca Petar kupio brdašce na kojem je sagradio selo. ²⁵ Iako mu je neposredno prije oprostio neki dug, sada je ponovo morao od Ludina pretrpjeti nemalu štetu, kada je on upao u sporno selo i opljačkao ga, otevši četiri serva i dvije ancile. Oca tih dviju djevojaka izbičevao je na smrt. ^{25a}

Tko su zapravo bili servi supetarskog samostana? Na ta je pitanja prilično teško odgovoriti. Očito je da su to bile pravno neslobodne osobe, ali se podrobnije naznake njihova položaja samo naziru u tekstu kartulara.

U neslobodan su položaj dolazile najčešće kupoprodajom, njeđe samopredajom. Kao najbolji primjer stjecanja serva kupnjom može poslužiti slučaj nekog Nikole, kojega je Petar kupio zajedno sa ženom i djecom od njegova brata Girgija:

»In eadem ecclesia dedimus seruum nomine Nycolaum cum uxore sua Dabrina, cum filiis et filiabus ac uineis suis que iuxta uineas Cipriani quia comparauimus illum a fratre suo Girgi. Nam prenominatus Nycola sit in ipsa ecclesia; coram Lucaro et aliis multis, dedimus illum per manum suo fratri Girgi prenominato; coram Stefano cupano, Formino Platimissa.«²⁶

Krajem 11. stoljeća bio je još uvijek sačuvan običaj manumisije, odnosno predavanja rukom, koji se izgleda i doslovno provodio. Prodavač, u ovom slučaju Girgi, predao bi serva, držeći ga za ruku, novom vlasniku, čime je i formalno bio obavljen čin promjene pravnog statusa. Takav se ritus sačuvao od antike, pa i on upućuje na kontinuitet dotičnih odnosa duž našega primorja.

Iz izvoda o Nikoli ne izlazi izričito da je on prodan crkvi sa svojom zemljom u tom smislu da je uz nju bio vezan. Prije bi se moglo tumačiti da je Petar kupio i njega i zemlju odvojeno, pa prema tome Nikola ne bi imao nikakvih prava na svoje nekadašnje vinograde. Takvu tvrdnju potkrepljuje i činjenica da je novac što ga je Petar isplatio za Nikolu i vinograde uručen Girgiju, a ne samom Nikoli, što bi značilo da

²⁴ SK, 215.

²⁵ SK, 226.

^{25a} Zanimljivo je da odštetu za očevu smrt ne dobivaju kćeri, nego njihov vlasnik, Petar Crni. To najbolje govori u prilog pretpostavci da su servi bili u pravom smislu riječi imovina svojih gospodara.

²⁶ SK, 220.

ovaj, kao serv, nije imao prava vlasništva. Slična se situacija javlja i u prethodnom izvodu, kada novac dan za kupnju nekog Ciprijana, njegove obitelji i vinograda, uzima taj isti Nikola, njegov susjed i možda rođak. Teško je utvrditi na temelju čega je Nikola polagao pravo na taj novac, ali je indikativno da ga je preuzeo on, tada još slobodan, a ne Ciprijan.²⁷ Nešto, međutim, čini sve zamršenijim: Petar, naime, kaže da je kupio Nikoline vinograde koji su »*iuxta uineas Cipriani*«. Zbog čega je te potonje još uvijek označavao kao Ciprijanove, kada je Ciprijan već bio serv njegova samostana: Je li to bio samo način lakšeg označavanja zemljišta, ili je Petar Ciprijanu dao njegove nekadašnje vinograde kao *peculium*? Grafenauer je smatrao da su Nikola i Ciprijan sami vodili svoja imanja, te da su na njima ostvarivali vlastite prihode.²⁸ No, dok nijedan od ta dva izvoda ne dokazuje takvu tvrdnju, jedan drugi potvrđuje indirektno ispravnost Grafenauerova mišljenja. Gotovo svi autori koji su pisali o servima supetarskog samostana redovito su previđali izvod br. 70. Vjerojatno je to bilo stoga što autori do Grafenauera nisu smatrali mogućim da bi servi raspolagali vlastitom imovinom i prihodima, pa su izbjegavali komentirati izvod koji je to izravno potvrđivao:

»*Et alium medium (molinum) fuit de sancto Petro, dedit illum mihi presbiter et omnes serui sancti Petri ut illum laborarem ut fieret medietas mihi et alia medietas illis; coram duo filii Cacaumti et duo filii Riulli.*«²⁹

Udara odmah u oči da polovicu mlina ne daje samostanu na korištenje samo svećenik crkve sv. Petra u Solinu, gdje se mlin nalazio, nego i svi servi te crkve. Oni su, prema tome, imali pravo raspolaganja mlinom, koje su dijelili sa svećenikom, a isto su tako uživali i njegove prihode. Ne bih se mogao složiti s mišljenjem V. Novaka,³⁰ jer nije točno da je Petar Crni dao mlin servima na upotrebu, nego je bilo upravo obratno. Suvlasnički dio mlina bio je *peculium* serva i oni su ga ustupili Petru kako bi on tom polovicom radio, a njima davao dobitak. Novak dakle nije u pravu niti kada tvrdi da su sami servi radili u mlinu, niti kada zaključuje da je Petar davanjem polovice prihoda servima htio stimulirati njihov rad. Također je u krivu kada ovaj izvod tumači kao nabavku polovice mlina za samostan, jer svećenik sv. Petra u Solinu nije tu polovicu poklonio supetarskom samostanu, kako to hoće Novak, nego mu je, zajedno sa servima, ustupio na korištenje, uz udjelom dobitka popola.

Koliko god sažet, ovaj je izvod od svih vezanih uz serve najznačajniji, jer doista dokazuje da su oni raspolagali *peculiumom* unutar kojega su

²⁷ Isto.

²⁸ B. Grafenauer, n. dj., 74.

²⁹ SK, 222.

³⁰ SK, 114. Novak tumači ovaj ugovor kao primjer napoličarstva, ali tako da je Petar dao servima mlin popola, iako je sasvim očito da je bilo upravo obratno. U ovom bi se slučaju jedino Petra moglo smatrati napoličarom, ali kako on uzima mlin »na rad« ne za sebe, nego za samostan, tako je čitav odnos nešto složeniji, pa mislim da ga se ne može svesti na jednostavan napoličarski ugovor.

mogli biti i prihodi, a ne samo pokretna i nepokretna imovina, te da su na izvjestan način mogli i sklapati ugovore. Međutim, u suvremenim izvorima, kao ni kasnije, u 13. i 14. stoljeću, ne nalazim analogni primjer, pa je položaj solinskih serva prilično nesigurno podizati na razinu općenitosti. Ne treba li pomišljati da su čak i na tako malom prostoru, kao što je splitsko-poljičko područje, postojale razlike u položaju serva na pojedinim vlastelinstvima? To svakako ne bi bilo suprotno duhu srednjega vijeka.

Osim kupnje, kartular spominje i padanje u ropstvo zbog duga:

»Comparau seruum Andriulum nomine, quod dedi patri suo XL solidos ad laborem et non habenti unde reddere tuli prenomiatum filium pro solido, comparau pro I solido et I staro de grano pro fine, in tali pacto ut si daret seruum similem sui liber abscederet, sin autem in perpetuum fieret ecclesie seruus; coram omnes fratres et coram sorore sua hoc firmatum est.«³¹

Takav je način prelaska u najnižu pravnu kategoriju bio uobičajen i u antici, a bit će uveden kao zaštitna mjera, odnosno sankcija prema dužnicima koji ne izvršavaju svoje obveze i u nekim statutima dalmatinskih gradova. Do kraja 14. st. javljat će se i slučajevi zamjene, odnosno stjecanja slobode davanjem vlasniku u zamjenu drugog serva.

Treći je način prelaženja u ovo stanje bila dobrovoljna predaja, za koju nam primjer, iako ne tipičan, može pružiti slučaj jednog svinjara:

»Porcarus similiter se dedit in nominata ecclesia, eo quod illum curavit de capra abbas cum magno dispendio, quam habebat in capite.«³²

Pojedinci su se rijetko predavali bez naknade, kako u slučaju supertarskog samostana, tako i inače. Oni koji su to ipak činili, morali su vjerojatno biti egzistencijalno ugroženi, spremni pristati na svaki uvjet kako bi osigurali minimum materijalne sigurnosti. No, gornji primjer pokazuje da su i drugi razlozi, možda kakav zavjet, mogli navesti ljude da se predaju u serve.³³

Petar Crni je ukupno nabavio za potrebe samostana 59 serva, do kojih je uglavnom došao kupnjom i zamjenom.³⁴ Cijene nabavljenih serva bile su različite. Teškoće pri njihovu izračunavanju nastaju stoga što su neki ljudi kupovani za izvjesnu količinu žitarica, ili npr. jednog konja, a katkad cijena nije ni navedena. Kako je ponekad nabavljena čitava porodica, nije nam poznat ni točan broj osoba kupljenih za određenu svotu. Osam je puta Petar serve platio novcem, četiri puta nekom robom, a za deset nabavki nije navedena cijena. Najčešće spominjana cijena iznosi dva do tri solida, što je, čini se bila i prosječna cijena zemljišta neodređene veličine kakva je Petar kupovao za potrebe

³¹ SK, 220.

³² SK, 222.

³³ Vidi bilj. 10.

³⁴ Podatak prema F. Carter, n. dj., 32. Preuzimam ovaj broj zbog toga što Carter donosi do sada najtočnije podatke iz kartulara. Točan se broj serva, međutim, ne može izračunati, jer Petar ponekad kupuje čitave obitelji s neodređenim brojem članova.

samostana. Možemo li danas tvrditi da je to za poljičkog seljaka bilo malo ili mnogo? Nemojmo zaboraviti da novac u to vrijeme dobiva na važnosti i sve dublje prodire i u život nižih slojeva stanovništva gradskog zaleđa.

Analizirajući podatke o servima u kartularu, ne smijemo zaobići izuzetnu vijest o dječaku Zlobi, kojega je otac prodao samostanu.³⁵ Petar Crni je odlučio dječaka školovati, naučiti ga čitati i pisati, a potom i zarediti. No, kao i svim oslobođenim, i njemu će biti nametnuta obveza prema bivšem gospodar: morat će kao svećenik služiti doživotno u samostanskoj crkvi. Zlobi je, bez obzira na to ograničenje, predstojala zavidna karijera u odnosu na društveni položaj na kojem se nalazio u trenutku dolaska u samostan. Prema tome, promjena pravnog položaja na gore, odnosno gubitak slobode, nije morala značiti ujedno i lošiji materijalni položaj ili gubitak svake perspektive. U ovom slučaju omogućen je seljačkom djetetu vertikalni društveni pomak koji bi mu inače bio nemoguć ili teško ostvarljiv. U izvjesnom smislu mogli bismo u Zlobi gledati i šegrtu koji mora u toku nauka raditi i sve ostale poslove, što će kasnije u gradovima biti tipična pojava.

Odnos nabavljenih muškaraca i žena iznosi prema Carteru 46:13 u korist muškaraca, ili 3,5:1. Takav je omjer potpuno različit od onoga koji nalazimo kasnije u gradovima,³⁶ te nam posredno ukazuje na karakter poslova kojima su se servi u 11. st. pretežno bavili. Dok će u 13. i 14. st. servi u osnovi biti zaposleni u kućanstvu, kao posluga, u to su im vrijeme osnovni zadaci bili obrađivanje zemlje i vinograda, te čuvanje stoke.

Što možemo, naposljetku, zaključiti o servima u dalmatinskim gradovima i njihovu zaleđu u ranom srednjem vijeku?

Nema sumnje da su se kao najniža društvena kategorija održali u kontinuitetu od antike, koji u svjetlu najnovijih historiografskih, arheoloških i povjesničarsko-umjetničkih radova sve jasnije razabiremo u prvim stoljećima naše prošlosti na ovom tlu. O tome ponajmanje svjedoči terminologija. U prilog kontinuitetu dovoljno uvjerljivo govori njihov pravni položaj, a vidjeli smo da i jedan segment tzv. historije geste, manumisija, može poslužiti kao indikacija.

Pozivajući se uglavnom na analogiju, a kako se ti podaci poklapaju ili barem ne kose s onima naših izvora, možemo zaključiti da ni u ovom području servi nisu bili vezani za zemlju, nego za osobu svojega vlasnika. S vremenom, kako je to dobro pokazao Barada, servi se pretvaraju u kmetove, ali i oni, barem u Poljicima, imaju mogućnost napustiti zemlju na kojoj žive.³⁷

³⁵ SK, 220.

³⁶ U Dubrovniku u razdoblju 1280—1301. žene čine 90% serva, a u Trogiru je od 1264. do 1279. kupljeno 19 žena i 3 muškarca. Vidi N. Budak, Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu — razvoj i značaj, *Historijski zbornik*, XXXVII, 1984.

³⁷ Iako je pojam slobode seljenja naoko nespojiv s položajem serva, Bloch je dokazao da se ta veza ostvaruje ili ne ostvaruje ovisno o snazi centralne vlasti: samo je jaki vladar mogao spriječiti seljenje serva, vraćajući ih na imanje njihova gospodara (M. Bloch, *Libertà e servitù*, 178). Slobodu seljenja treba u tom

Servi 9—11. st., a vjerojatno i prije, vezani su svojom djelatnošću uglavnom uz obrađivanje zemljišta, pa je posve prirodno što ih nalazimo uglavnom na velikim vlastelinstvima, odnosno pridvornim gospodarstvima, iako ne treba smetnuti s uma ni mogućnost njihova upošljavanja na skromnijim imanjima, samo što nam takva nisu o sebi sačuvala pismenih svjedočanstava. Koncentriranje serva oko središta velikih posjeda dovelo je do lokalnih migracija i osnivanja novih sela, ali je razmjere te pojave nemoguće ispitati.

Osim na zemlji, servi su radili i u samim gradovima, najvjerojatnije kao kućna posluga. Obrti nisu bili još dovoljno razvijeni, a da bi zahtijevali veći broj pomoćnih radnika, iako ne treba odbaciti ni takvu mogućnost njihova upošljavanja, napose u građevinarstvu. Napokon, nije li nadbiskup Lovro poslao jednog serva da izučí zlatarski obrt u Anti-hiji?³⁸

Servi su, kao i drugdje u Evropi, imali teškoća u stvaranju vlastitih obitelji, pa sa sigurnošću možemo tvrditi, čak i u nedostatku izvora koji bi to izričito iznosio, da su njihovi gospodari imali pravo dopustiti ili spriječiti brak, te da servi nisu imali pravo tražiti bračnog druga izvan gospodarove familije.³⁹

Mogućnost raspolaganja određenom imovinom, koja je ipak ostala u vlasništvu gospodara, bila je predviđena već kasnoantičkim zakonodavstvom, a u praksi se javljala i u Hrvatskoj i Dalmaciji. U sastav peculiuma ulazile su uglavnom zemlje, ali su servi mogli ostvariti prihode i na druge načine, npr., kako smo vidjeli, od mlinova. Barada je pokazao kako se institucija peculiuma održala u Poljicima i onda kada su prevladali kmetski odnosi.

Posebni aspekt ropstva predstavlja trgovina ljudima. Naše su zemlje, posebno unutrašnjost, oduvijek bile važan izvor radne snage, robova ratnika ili žena za hareme istoka. Neprovjereni su podaci o brojnim Slavenima ili Dalmatincima u 9. i 10. st. u Španjolskoj,⁴⁰ ali zato nimalo sumnje ne ostavljaju mletačka zabrana trgovine ljudima i Zvonimirova

slučaju shvatiti kao relativan pojam, jer je ona zapravo bila mogućnost, a ne pravo seljenja. U kojoj se mjeri takva mogućnost postojala u Hrvatskoj? Odgovor na to pitanje mogao bi se dati samo kada bismo konačno riješili pitanje snage unutarnje vlasti hrvatskih kraljeva, što do danas nije učinjeno na zadovoljavajući način.

³⁸ F. Rački, Documenta, 446.

³⁹ O tome opširnije, za kasnije razdoblje, N. Budak, Struktura i uloga. »Serv ili serva su u stvarnosti podređeni istinskom i pravom zakonu endogamije, čije je polje vrlo skućeno. Nije dovoljno da i supružnik pripada sloju serva; potrebno je također da su obje strane podređene istom gospodaru. Svaki je brak »izvan« ove grupe, čiji su članovi sputani sasvim jednakim lancima pod istim glavarom, svaki *formariage*, strogo zabranjen« (M. Bloch, Libertà e servitù, 149, preveo N. B.).

⁴⁰ V. Mažuranić, Opaske k članku: Melek »Jaša Dubrovčanin«, Tomislavov zbornik, Zagreb 1925, 656—672.

zakletva papi, kojom obriče Grguru zabraniti prodaju svojih podanika.⁴¹ Teško je, usprkos tome, odrediti intenzitet i raspon te trgovine u ranom srednjem vijeku.⁴²

Uopće, lakše je govoriti o položaju serva nego o njihovoj ulozi. Kvantitativnih pokazatelja nema, čak niti nekih relativne vrijednosti, pa će zaključci o značajnom ili beznačajnom udjelu serva u ukupnom broju stanovnika i ranosrednjovjekovnoj privredi zauvijek ostati nedokazljive hipoteze.⁴³

Résumé

LES ESCLAVES DU HAUT-MOYEN-AGE EN CROATIE ET DALMATIE

L'étude de la position des esclaves dans la région de Dalmatie et de Croatie à l'époque du haut moyen-âge est assez difficile en raison du petit nombre de sources, d'autant que leur authenticité est souvent mise en doute. L'auteur prend comme base de départ l'analyse des données sur les esclaves de l'acte de donation de Trpimir, provenant de 852 et qui renferme également la plus ancienne mention sur les esclaves de cette région à l'époque du haut moyen-âge. Le fait que dans le codicille de l'acte de donation les esclaves portent exclusivement des prénoms populaires et non pas des noms de saints (chrétiens) permet de conclure que le codicille est authentique et certes antérieur au XIe siècle, alors que les noms de saints (chrétiens) prédominaient déjà en Croatie. Le texte du codicille mentionne six esclaves mariés et sept esclaves non mariés, ce qui permet de conclure qu'ils n'étaient pas attachés à la terre car un plus grand nombre d'entre eux auraient alors certainement eu une famille. Il est donc possible qu'ils aient été acquis par achat et qu'ils aient été établis par nécessité sur des domaines féodaux ayant le type de cour. Sur la base du document du roi Zvonimir datant de 1075, et par analogie au développement de l'Europe occidentale, il semble que les esclaves disposaient d'un certain bien, appelé pécule. En Croatie, les esclaves étaient établis dans des villages à part; on le voit dans le texte de l'acte de donation du *ban* (vice-roi) Stjepan dont le contenu est considéré authentique par l'auteur. Cette pratique est également attestée par des données du cartulaire du couvent Sv. Petar (Saint-Pierre) à Selo.

Le testament du prieur Andrija (André) de Zadar, de 918, mentionne même 29 esclaves et ancilles et nous fournit des renseignements précieux. A en juger par ce testament, les esclaves pouvaient être en propriété collective dans les villes dalmates, et il semble qu'ils ne disposaient d'aucun bien. Il peut sembler que ni dans la région urbaine les esclaves n'étaient attachés à la terre.

⁴¹ CD I, 43—44, 140.

⁴² N. Budak, Trgovina radnom snagom.

⁴³ Na kraju bih htio navesti još jedan citat često konzultiranog Blocha, kojim ovaj sažeto definira što su zapravo ranosrednjovjekovni servi: »*Servus* je stvar gospodara koji po svojoj volji raspolaže njegovom osobom, njegovim radom i njegovom imovinom. Svakako su rimska teorija *peculiuma*, humanitarni zakoni *carve*, poganskih ili kršćanskih, a povrh svega neminovne promjene svakodnevnoga života ublažile i ublažavale i dalje umnogome strogost starijih principa; pa ipak, oni su se i dalje održavali. Uostalom, *servus* i nije bio u apsolutnom smislu dio naroda: nasuprot masi slobodnih ljudi koji su ga sačinjavali, on je bio poput stranaca, lišen svih prava« (M. Bloch, *Libertà e servitù*, 138, preveo N. B.).

Le testament du prieur de Split, Petar, montre que les esclaves travaillaient déjà alors comme gens de maison dans les riches maisons urbaines. Ce document est également intéressant parce qu'il nous informe de l'existence du concubinage, qui était évidemment considéré normal dans les villes.

En ce qui concerne le nombre des esclaves des villes et des campagnes, nous ne pouvons rien dire d'exact ou même d'approximatif. Il semble pourtant qu'ils aient été nombreux, surtout ceux des villes; en effet, dans le document du synode de 1095, la population urbaine est divisée en clergé et peuple, puissants et petits, libres et esclaves.

L'auteur analyse ensuite le cartulaire du couvent de Sv. Petar (Saint-Pierre) à Selo près d'Omiš, qui est la source la plus importante pour les relations sociales et économiques des XIe et XIIe siècles. Les moyens de se procurer des esclaves étaient différents: achat d'esclaves, remise volontaire de ceux-ci ou à la suite de dettes. Le rapport des hommes et des femmes acquis (3,5 : 1) est absolument différent de celui qui apparaîtra plus tard dans les villes (jusqu'à 90% de femmes), et indique qu'au XIe siècle les esclaves étaient surtout nécessaires comme main-d'œuvre rurale.

Pour terminer, l'auteur conclut que les esclaves ont été maintenus comme catégorie sociale de l'antiquité ce dont témoigne plusieurs attestations indirectes, et que leur position était à beaucoup de points de vue semblable à celle des esclaves d'Italie et d'Occident. Avec le temps, les esclaves deviennent des serfs féodaux, mais il semble qu'ils avaient le droit de quitter la terre où ils vivaient. La concentration des esclaves près des domaines féodaux entraîne des migrations locales et la formation de nouveaux villages, mais il est impossible d'établir les proportions de ce phénomène. Les esclaves n'étaient même pas libres de former une famille; l'auteur a écrit à ce sujet dans le numéro précédent de cette revue.

Le commerce et le transport des hommes formaient un aspect particulier de l'esclavage, qui était particulièrement très développé le long de notre côte, dès le Xe siècle sinon avant.